

HAMVAS ENDRE ÁDÁM

MEGJEGYZÉSEK AZ ARBOR HAERESEON FORRÁSAINAK KÉRDÉSÉHEZ

Szegedi Kis István *Speculum Romanorum pontificum*¹ című művének a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnáziumban őrzött, 1592-ben kiadott példánya egy rendkívül érdekes, egyedülálló metszetet tartalmaz (28. ábra).² Az *Arbor haereseon* címen ismert kép mind ikonológiai, mind eszmetörténeti szempontból figyelemre méltó. A következőkben nem vizsgálom a mű és kép viszonyát, mindössze a metszettel kapcsolatos néhány kérdésre szeretném felhívni a figyelmet, jelezve, hogy az alkotás további, részletes vizsgálata még várat magára.³ Jelen írásban csak azt a kérdést szeretném körüljárni, hogy ikonológiai és eszmetörténeti szempontból felfejthetőek-e a metszet előképei.

Az ábrázolás készítője megpróbálta megkönnyíteni a kép mindenkori értelmezőjének a dolgát. Legfőképpen, egy keretben megadja a kép címét (*Arbor haereseon*) és segít értelmezni a látottakat. Eszerint a mű célja az, hogy megvilágítsa, miképpen jöttek létre a különböző eretnekségek, hogyan kapcsolódnak egybe, és hogyan csúcsosodnak ki a két legveszedelmesebb eretnekségben, amelyeknek képviselői a pápa és a török császár:

*Arbor Haereseon, Ex qua quomodo aliae ex aliis profluxerint, intelligitur. Ille autem in duo tandem capita, nimirum Papismum et Mahometismum, coaluerunt, eaque prorsus diversa. Sibi enim falsum consentire non potest. Ex his autem haeresibus, quae sunt ad dexteram, minus: quae autem ad sinistram, magis patriarcharum suorum errorem interpolarunt.*⁴

A kép alján, minden eretnekség forrása, az Antikrisztus látható, *akinek a szívéből, mint egy fa gyökeréből nőttek ki az eretnekségek*. Innen indul ki a fa törzse, rajta a hat legfőbb eretnek neve, mindegyik egy-egy különálló, kör alakú keretben: Simon Mágus, Valentinus, Cerdo, Artemon, Novatus, Arius. Tőlük nőnek ki a fa ágai jobbra és balra, rajtuk a levelekkel, amelyekben megtalálhatjuk az eretnekek neveit, balról 64-et, jobbról 51-et.

Látható, hogy a kép készítője egyértelmű koncepcióval rendelkezik: az eretnekségek magától az Antikrisztustól indulnak, és miután egy logikusan ábrázolható rendszerben kifejlődnek, elérik legveszedelmesebb csúcspontjukat: a pápát és a török császárt.⁵ Azonban mindez önmagában még nem jelent újdonságot. A hereziológiai források a legkorábbi időktől fogva arra törekedtek, hogy az

¹ A műről bővebben vö.: *Bucsay Mihály*: Szegedi Kis István Speculuma. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* III. Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. (Szerk. *Bartha Tibor*) Budapest 1973. 107–175.

² A könyv adatait vö.: *Zvara Edina*: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium XVI. századi könyveinek katalógusa. Szeged 1998.

³ A mű szellemtörténeti összefüggéseiről l. *Imre Mihály*: *Arbor Haereseon*. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* c. művének 1592-es kiadásában. In: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. (Szerk. *G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos*) Debrecen 2000. 53–81.

⁴ A fa két csúcsán látható két portré alatt a következő szöveg olvasható: *Papismus in Occidente et septentrione. Mahometismus in Oriente et Meridie*. Vagyis a pápa nyugaton, a török császár keleten jelenti a legfőbb veszedelmet.

⁵ Az Antikrisztusnak a pápa a lelki, míg a török a testi megjelenése. E gondolat lutheri gyökeréről l. *Imre*: i. m. 64. (vö. 3. jegyzet.)

eretnekségeket egymásból vezessék le, annak érdekében, hogy kimutathassák, minden eretnek őst, Simon Mágust maga az Antikrisztus inspirálta. Már a legkorábbi, általunk is ismert hereziológiai mű szerzője, Iraeneus *Adversus haereses* című művében úgy igyekszik bemutatni az különböző eretnekségeket, mint amelyek lényegében egyazon folyamatnak a részei, és amely folyamat az emberi történelemben manifesztálódik. Az eretnekségek története ugyan kapcsolódik az ortodox hit történetéhez, de azzal nem keverhető össze, hiszen ez utóbbi folytonosságát az apostoli tradíció, végső soron maga Krisztus biztosítja.⁶ Tehát a hereziológiai irodalomban már a kezdetektől fogva alkalmazott interpretációs módszer annak bemutatása, hogy az eretnekségnek sajátos – de valós! – történelme van, amely az üdvtörténet szempontjából is értelmezhető, hiszen ez az eszkatologikus szemlélet önmagában rejti azt a feltételezést, hogy a helyes hit végül is győzedelmeskedni fog.⁷

A metszet készítője egyébként maga is utal Iraeneus említett munkájára. A kép jobb oldalán, egy keretben – egy (egyébként bizonytalan) szöveghelyet is megadva⁸ – Iraeneusra hivatkozik, aki szerint *mindazok, akik megrontják az igazságot, Simon Mágus tanítványai*.⁹ Ez az egyik konkrét utalás, amivel a metszeten találkozunk. Az eretnekfa alkotója emellett még egy forrásra hivatkozik. A kép bal oldalán utal Augustinus *Contra adversarium legis et prophetarum* című művére. Ebből a szövegből ugyancsak azt tartja fontosnak kiemelni, hogy minden eretnek őse Simon Mágus volt:

Hi autem (de haereticis agens) coeperunt esse post ascensionem duntaxat in coelum Domini nostri Iesu Christi ab illo Simone Mago quem legimus in apostolorum actibus baptizatum.

A metszet készítője tehát egy régi hagyományhoz fordult, amikor megalkotta saját hereziológiai fáját, és azt korai szerzők tekintélyével támasztotta alá. Az eretneknek egymásra következő sorát azonban értelemszerűen át kellett alakítania, hogy üzenetét aktualizálhassa, és eljuthasson az eretnekségek két fő ágának legfontosabb képviselőjéhez. Így egy olyan sajátos genealógiát alakított ki, amelynek ilyen formában – ti. hogy az eretnekségeknek egy közös törzsből szétválva kialakult egy nyugati és egy keleti ága – tudtommal nincs előképe. A metszet egy már létező interpretációs technikát alakít át, amelynek a szándéka eredendően is az volt, hogy kimutassa, hogyan térnek el az eretnek Krisztus igazi tanításától, amit az apostoli hagyomány képvisel. Az ábrázolással kapcsolatban érdekes az is, hogy az eredeti cél hogyan válik egy új kontextusban a reformáció eszközzé, azaz hogyan lesz éppen a magát ennek az apostoli hagyománynak a legfőbb letéteményeseként megjelenítő római pápa a legveszélyesebb eretnek.

Az elmondottakból joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a képi ábrázolás nem vezethető vissza egyetlen, vagy akár néhány konkrét forrásra, sokkal inkább egy interpretációs hagyományra, és célja az, hogy ezt az egyébként már ismert tradíciót sajátos formában és jelentéssel felruházva jelenítse meg. A hereziológiai irodalom jellemzője egyébként is az, hogy lehetőséget ad az eretnekségek körének folyamatos alakítására, bővítésére; így, ha egy adott polemikus műnek léteznek

⁶ Vö. Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma I. Budapest 2000. 248 skk., kül. 271.

⁷ Az, hogy a hereziológiai források mennyire megbízhatóak, máig vita tárgyát képezik a tudósok körében. Jó példa erre a gnoszticizmus megítélése, amellyel kapcsolatban egyesek elfogadják, hogy pogány, nem keresztény formái is vannak, míg mások a gnosztikusokat – véleményem szerint éppen a hereziológiai források alapján – egyértelműen keresztény eretneknek tekintik. A problémáról bővebben vö. M. A. Williams: *Rethinking „Gnosticism”: An Argument for Dismantling a Dubious Category*. Princeton 1996. K. L. King: *What Is Gnosticism?* Cambridge, London 2005.

⁸ Az idézett szöveg helyét nem sikerült azonosítanom. A megadott helyen (I. 30) nincs szó Simon Mágusról. Az, hogy Simon Mágus volt az első eretnek, az I. 23-ból derül ki. Az *Adversus haereses* első kiadását Erasmus készítette el 1526-ban Bázelen, ahol több olyan szöveghely is olvasható, amelyek a kéziratokban nem találhatók meg, így azok eredeti előfordulási helye nem azonosítható. Elképzelhető, hogy a metszet készítője is ezt a szöveget használta. Vö.: E. Osborn: *Iraeneus of Lyons*. Cambridge 2001. I.

A metszet készítésének lehetséges időpontjában Iraeneus művének több kiadása is létezett; Nicolas Desgallards-é 1571-ben, míg F. Feuarent-é 1575-ben jelent meg. Vö. *St. Irenaeus of Lyons: Against the Heresies* Book 1. (Ancient Christian Writers. Vol. 55.) Ed. D. J. Unger, J. J. Dillon. Newman Press 1991. 15.

⁹ „Omnes, qui veritatem adulterant, sunt discipuli et successores Simonis Magi.”

is forrásai, a szerző előtt végtelen sok lehetőség áll arra, hogy az eretnekségeket saját elképzelése szerint határozza meg és osztályozza. Érdekes e szempontból figyelembe vennünk, hogyan alakul a különböző eretnek szekták száma az egyes szerzőknél. Iraeneus még meglehetősen szolidan bánt a számokkal, művének első könyvében mindössze tizenhét eretneket vagy szektát sorol fel, míg egyik követője, a negyedik századi Epiphániosz *Panarion* című művében már nyolcvan szektáról tud.¹⁰ E helyen nem kell több példát felsorolni annak illusztrálására, hogy a hereziológiai irodalom interpretációs módszere rendkívül rugalmas, így az egyes szerzők találékonyságának szinte semmi sem szab határt. Az előbb említett Epiphániosz például egy bibliai utalás kedvéért alakítja éppen nyolcvanra az eretnek szekták számát.¹¹ Ha a tárgyalt metszet készítője esetében is feltételezzük, hogy van jelentősége a számoknak, a képen ábrázolt összes eretnek száma (123) Bétel városára utalhat, amelynek Nehemiás próféta szerint (igaz, Ai lakosaival együtt) százhuszonhárom férfija tért vissza Babilonból,¹² és amely városról Ámós próféta a következőket írja:

*Amikor megbüntetem Izráelt bűnei miatt, megbüntetem Bételt is oltárai miatt.
Letörnek az oltár szarvai, és a földre hullnak. Összedöntöm a téli házat a nyári
házzal együtt, elpusztulnak az elefántcsont házak, vége lesz a sokféle háznak –
így szól az Úr.¹³*

Így – ha vonzódunk az aritmetikai spekulációkhoz – feltételezhetjük, hogy a megjelenített eretnekeknek száma üzenettel bír: úgy fognak megbűnhődni bűneik (vagyis az Antikrisztus tanításának terjesztése) miatt, ahogyan Bételt bünteti meg az Úr oltárai miatt.

Ha egy ilyen spekuláció túlzottnak is hat, az korántsem elképzelhetetlen, hogy a metszet készítője ismerte mind Iraeneus, mind Epiphániosz művét, mivel a *Speculum* említett kiadásának idejére már mind a két szerző műve¹⁴ hozzáférhető volt.¹⁵ Ugyanakkor, ha a két ókeresztény szerző által közölt eretneklistákat az általuk összegyűjtött szekták és tévtanítók száma, illetve sorrendje alapján összevetjük az eretnekfa által ábrázoltakkal, nem sok hasonlóságot találunk azon a két tényen kívül, hogy az eretnekek őse Simon Mágus volt, továbbá, hogy a tanításaikat végső soron az Antikrisztus inspirálta. Ennek ellenére talán sikerült bemutatnom, hogy a kép által sugallt mondanivaló hogyan illeszthető be a hereziológiai irodalomnak abba a több évszázados hagyományába, amely lényegében már Iraeneustól kezdve ugyanazt a sémát variálja. Ennek lényege az, hogy bebizonyítsa, az Antikrisztus által inspirált eretnekségek sora nem véletlenszerű, hanem köztük – szellemi értelemben vett – rokoni kapcsolatok mutathatók ki, és történetük beleillik a valóságos földi történelembe. Ennek az üzenetnek a következő része azonban már arra utal, hogy bár az Antikrisztus fenyegeti az igaz hitet, de az általa létrehozott tévtanítások feltárásával győzelme elkerülhető lesz. Ez az eszkatologikus szemlélet a metszet képi megjelenítésében egyértelműen aktualizálódik, és ahogyan láttuk, a reformáció eszmeiségének megfelelően alakul át.

Ahogy azt említettem, két forrást maga az alkotó ad meg a kép aljának két oldalán. Érdekes azonban kiemelni még egy olyan szöveget, amely ugyan nem szerepel a képen, de a metszeten és az idézendő szövegben ábrázolt és leírt eretnekségek sorrendjében helyenként felfedezhető a hasonlóság. A kérdéses munka Augustinusnak *Quodvultdeus* számára írt műve (*De haeresibus ad Quodvultdeum*), amely tulajdonképpen egy eretnekkatalógus, a szerző által idézett nyolcvannyolc eretnekség hosszabb-rövidebb jellemzésével. Meg kell említenünk, hogy Augustinusnak e munkáját Lambert Daneau

¹⁰ Az említett szerzőkről a hivatkozott irodalmon kívül I. G. Filoramo: *A gnoszticizmus története*. Ford. Dobolán K. Budapest 2000. 29–40. Az egyes hereziológiai forrásokban olvasható eretnekeket és szektákat I. Williams i. m. 34 sk. 7. jegyzet.

¹¹ A nyolcvanas szám nem véletlen, Epiphániosz ezzel az *Énekek éneke* VI. 5-re utal, amivel az eretnekeket az ágyasokhoz hasonlítja.

¹² *Neh.* VII. 32.

¹³ *Am.* III. 14.

¹⁴ Vö. 8. jegyzet.

¹⁵ A *Panarion* latin fordítása 1542-ben, a görög szöveg 1544-ben jelent meg. Vö. *Catalogus Translationum Et Commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*. Vol. 7. Ed. V. Brown, P. O. Kristeller, E. Cranz. Washington 1992. 22.

jelentette meg 1578-ban Genfben.¹⁶ Mivel Szegedi Kis István műve a svájci reformációhoz köthető¹⁷ – a metszet feltehetően Bázelen készült¹⁸ – természetes a feltételezés, hogy Augustinus említett művét is a lehetséges források között tartsuk számon; ráadásul a kép egyes helyeken követi is az augustinusi genealógiát. Az eretnekek sorrendje például Cerdo esetében ugyanaz mind Augustinus leírásában, mind a metszeten, annyi különbséggel, hogy a kép készítője megtöri az ókori szerző által használt lineáris származási sort, mivel Cerdo első három követőjét (Marcion, Apellitae, Severiani) a kép jobb oldalára, a következő hármat a bal oldalára helyezte. Az eretnek tanítók sorrendjét ugyanakkor nem módosította.¹⁹

Az eddigiek alapján világossá válik, hogy az *Arbor haereseon* egy olyan különleges alkotás, amely nagy mértékben kötődik a korai (többek között Iraeneus, Epiphanius és Augustinus által képviselt) hereziológiai irodalomhoz, úgy, hogy az ott alkalmazott interpretációs módszert – vagyis az eretnekségek történetének magyarázatát – meg tudja jeleníteni képi formában is, miközben e hagyományt a reformáció sajátos kontextusába helyezi, így alakítva ki végső mondanivalóját az igaz vallással szemben álló tévítanításról.

Érdemes kiemelnünk azt is, hogy a feltételezhető kora keresztény hereziológiai források olyan editiókhoz (Erasmus, Daneau) kapcsolódhatnak, amelyek a svájci könyvkiadáshoz kötődnek, és szorosan összefüggenek a humanista filológiai tradícióval, így az eretnekfa is ebbe a hagyományba illeszthető.

Ami az alkotás képi megjelenítését illeti, e helyen nem kell kitérnünk a fa motívumának elemzésére, csak annyit kell megjegyeznünk, hogy egy régóta használt szimbólummal van dolgunk. Az eretnekfa ábrázolásának közelebbi párhuzamaira vonatkozóan csak egyetlen olyan műre hívom fel a figyelmet, amely a kérdéses képpel összevethető. Boccaccio *De genealogia deorum gentilium* című munkájáról van szó, amely magyarázatot adhat arra, hogyan kapcsolódik össze a famotívum és egy genealógiai sor ábrázolása egyetlen képen. Boccaccio művének bevezetésében ugyanis arról olvashatunk, hogy a szerző úgy látta jónak, ha minden könyv elejére egy családfát készít, amelynek gyökerénél az adott nemzetség ősatya ül, míg a fa levelein a leszármazottai fognak megjelenni:

quorum (sc. librorum) unius cuiusque principio arborem aponnendam censeo, cuius in radice pater assit propaginis, in ramis vero iuxta degradationes seriem apponere omnem dilatatum propaginem, ut per hanc videas, de quibus et quo ordine in sequenti libro perquiras.

Látható, hogy a leírás ugyanazt az elvet követi, amit az eretnekfa ábrázolásával meg is valósít: a fa gyökereinél ül a nemzetség őse – ez esetben az Antikrisztus – a leveleken pedig a leszármazottai, vagyis az eretnek tanítók vannak. A mű a Boccaccio halála utáni évszázadokban is rendkívül elterjedt volt,²⁰ így nem elképzelhetetlen a feltételezés, hogy az eretnekek fájának is mintául szolgálhatott. Mindenesre, bár egy ilyen univerzális szimbólum (mint a családfa) esetén sem kell feltétlenül arra gyanakodnunk, hogy egy adott ábrázolás egyetlen forrásra megy vissza, megfontolandó, hogy a *De*

¹⁶ Vö: A. Hughes: Thomas Edward's Gangraena and Heresiological Traditions. In: Heresy, literature, and politics in early modern English culture. Ed. D. Loewenstein, J. W. Marshall. Cambridge 2006. 138.

¹⁷ Vö.: Kathona Géza: Szegedi Kis István helye kora szellemi összefüggéseiben. In: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Humanizmus és reformáció 4. Budapest 1974. 145–193.

¹⁸ Erről vö. Imre: i. m. 61. (l. 3. jegyzet.)

¹⁹ Érdemes megemlítenünk, hogy Augustinus e művének említett kiadója maga is írt egy hereziológiai munkát *Elenchi haereticorum* címmel, amely 1573-ban jelent meg.

²⁰ A genealógiai fáról vö.: E. H. Wilkins: The Genealogy of the Genealogical Trees of the „Genealogia Deorum”. Modern Philology 23 (1925) 61–65. L. még J. Seznec: The Survival of the Pagan Gods. New York 1953. 220 skk.

genealogia deorum gentilium-nak már korai kéziratai is tartalmaztak olyan családfákat, amelyek nem biblikus genealógiát jelenítettek meg.²¹

A fentebbi megállapítások csak vázlatosan mutathattak be egy olyan kérdéskört, amely még számos izgalmas problémát rejthet, és amely a későbbiekben további, alapos kutatásokat igényel az eretnekfa forrásainak feltárásával kapcsolatban, hogy ezáltal is lehetőség nyíljon annak a szélesebb szellemtörténeti kontextusnak a megismerésére, melyben e különleges alkotás megfogant.

HAMVAS ENDRE ÁDÁM
Bethlen Gábor Református Gimnázium
Hódmezővásárhely
E-mail: hamvas.e@invitel.hu

²¹ Vö. *Wilkins*: i. m. 61. (l. 19. jegyzet.) A lehetséges forrásokkal kapcsolatban például kézenfekvő, hogy olyan elterjedt ábrázolásokra is gondoljunk, mint a Jessze-fája, amelynek ikonográfiája hasonló sémát mutat: a földön fekvő Jesszétől indul ki a családfa, amelynek a törzsén és a levelein láthatjuk a Messiás őseit. Ennek a típusnak egyébként számtalan változata megtalálható.